

В.М.ГОРОБЕЦЬ*

ПРАВО ВІЛЬНОЇ ЕЛЕКЦІЇ ПОЛКОВНИКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО: КОЗАЦЬКІ ТРАДИЦІЇ У ВИПРОБУВАННІ ІМПЕРСЬКИМИ НОВАЦІЯМИ

Досліджується вплив російської влади на трансформацію однієї з наріжних засад культури козацької військової демократії середини XVII – першої половини XVIII ст. – права вільної елекції старшини, зокрема полковників Війська Запорозького. Визначено правові акти та політичні заборони російської влади, через які здійснювалися обмеження, з'ясовано, наскільки ефективними ці заборони були на практиці та яким чином втручання ззовні вплинуло на іманентні процеси розвитку козацької державності.

Ключові слова: Військо Запорозьке, гетьман, право вільної елекції, полковник, козацька старшина, політична культура.

Право вільної елекції козацьким товариством полковників Війська Запорозького, як уже неодноразово зауважувалося в історичній літературі¹, належало до числа тих небагатьох наріжних основ соціополітичної лексеми «старожитні права та вольності козацькі», які, власне, маркували поняття козацьких свобод і привілеїв. Саме їх захист став однією з головних причин і, водночас, приводів до вибуху козацького повстання проти Речі Посполитої в 1648 р., що з часом переросло в Українську революцію середини XVII ст. й увінчалось становленням козацької державності.

На перемовинах щодо умов переходу Війська Запорозького під протекцію московського царя 1654 р. та у заключних документах переговорного процесу, так званих «Березневих статтях», право вільного обрання як гетьмана, так і козацької старшини було визнано безумовною прерогативою Війська Запорозького, що регулювалася винятково «старожитніми правами та привілеями» козацтва. І якщо стосовно обрання гетьмана козацьке керівництво ще включило у запропонований українською стороною проект згадку: «Чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царському величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то давной извычай войсковой», то щодо обрання всіх інших козацьких старшин у документах перемовин навіть і не згадувалося, а лише йшлося про доцільність виділення з царської скарбниці «жалованья» обраним вільними голосами старшинам, оскільки вони чи то «разходы великие имеют», чи то «всегда

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Ширше про це див.: Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.50–70; Його ж. Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції у світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.88–125.

на услугах войсковых бывають и хлеба пахать не могут»². І, варто зауважити, російська влада, вочевидь узявши до уваги застереження гетьмана «преж сего от королей польських никакова гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы на всякий чин свою волость имели, и мы им верно служили; а нене за наступанье на волности наши, понуждены есмы его царському величеству под крепкую и высокую руку поддатца», цілком усвідомило дражливість ситуації та продемонструвало у цьому питанні свою повну відстороненість, навіть не намагаючись тут щось змінити.

Уперше ж російська влада засвідчила свій інтерес до проблеми елекції козацької старшини вже по смерті Б.Хмельницького та по завершенні українсько-російської війни 1658–1659 рр. Отож восени 1659 р., коли постало питання щодо поновлення українсько-російського союзу, порушеного гадяцькими домовленостями уряду І.Виговського з Річчю Посполитою 1658 р.³, до «Нових статей» Ю.Хмельницького 1659 р. (що слугували додатком до так званих «Прежних статей Богдана Хмельницького»⁴), було внесено норму, згідно з якою обрання полковників, як і інших старшин, обов'язково мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства («а чтобъ выбирать в Войско полковниковъ на раде, кого межъ себя излюбятъ»)⁵. Крім того, Переяславські статті 1659 р. містили ще низку заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення полковників Війська Запорозького. Зокрема до них було включено заборону обрання на полковництво кандидатів з інших полків: відтепер обирати на уряд потрібно було «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»⁶. Так само не дозволялось обирати на полковництво (як, власне, і на інші старшинські уряди) іновірців: «Въ Войске жъ Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кроме православныхъ христіанъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впредь не быть»⁷.

Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям. Обґрунтування як першої, так і другої вимог, як видається, випливали з недавніх споминів про роль колишнього аріаніна Ю.Немирича в розриві стосунків Війська Запорозького з Москвою та укладенні Гадяцької угоди 1658 р. з Річчю Посполитою. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено та, що не менш важливо, соціально привабливо: «Потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»⁸.

² Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографической комиссией. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1878. – С.445–452; Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С.323–325; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – Т.3. – Москва, 1954. – С.560–565.

³ Авторське бачення суті цієї події див.: *Горбещ В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

⁴ Ширше про це див.: *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. – Ч.1. – К., 1928.

⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.119.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

Привертає увагу той факт, що московський уряд, переслідуючи насамперед завдання забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, намагався вибудувати певну систему протидії гетьманській владі, у тому числі й через посилення позицій полковників (іншим напрямом такої цілеспрямованої роботи було застереження права козацького загалу впливати на еліту, розвиток охлократичних тенденцій через неправомірно гіперболізоване тлумачення суті так званих чорних або чернецьких військових рад)⁹. У цьому контексті вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у випадку позбавлення їх влади. Отож мало того, що, згідно з положеннями договору 1659 р., цілий ряд старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою цареві, практично виводилися з-під юрисдикції гетьмана, у тому числі отримували імунітет у справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу Москви, так ще гетьманові заборонялося відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді («полковниковъ гетманъ безъ рады не повиненъ отставлять»)¹⁰.

Приділивши так багато уваги процедурі обрання на полковництво у статтях 1659 р., у наступних українсько-російських договорах, що їх сторони укладали впродовж 1660–1680-х рр., про цю прерогативу згадувалося вельми побіжно, переважно лише в контексті соціального й матеріального винагородження царем полковників за їхню «вірну службу» привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями¹¹.

До того ж на практиці далеко не всі обмеження, впроваджені 1659 р. до сфери кадрової політики Гетьманщини, справно працювали. І тут, вочевидь, не зайвим буде акцентувати увагу на неабиякій «елегантності» представлених українською стороною російському керівництву аргументів щодо принципової доцільності ігнорування обмежень суверенітету гетьманського уряду, включених до угоди царя з Ю.Хмельницьким. Отож на перемовинах із повноважними послами Олексія Михайловича, що проходили восени 1663 р. в Батурині, оточення гетьмана І.Брюховецького, покликавшись на той факт, що статті 1659 р. було ухвалено «зрадником Юраськом Хмельницьким із радниками своїми», котрі відзначалися «хитаннями і непостійністю», а натомість теперішнє керівництво Війська Запорозького «великому государеві [...] обіцялося служити вірно і в підданстві бути на віки невідступно», заявило, що «їм тих усіх статей нині прийняти й дотримуватися неможливо»¹².

В який спосіб посідання полковницького уряду відбувалось у реальній політичній практиці можна уявити, проаналізувавши історію обрання І.Лисенка переяславським полковником у 1690 р.¹³ У серпні того року гетьман І.Мазепа,

⁹ Ширше про це див.: *Горобець В.* «Чорна рада» 1663 року: Передумови, результати, наслідки. – К., 2013.

¹⁰ Універсали українських гетьманів... – С.119.

¹¹ Див.: *Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским.* – Ч.1. – Москва, 1858. – С.144–145, 218, 256.

¹² Книги разрядные, по официальным оных спискам. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1885. – Стлб.987.

¹³ Див.: *Петровский М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. – Ніжин, 1929; *Горобець В.* Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції... – С.88–125.

отримавши повідомлення про обрання І.Лисенка на уряд, офіційно підтвердив результати виборів і видав йому універсал на полковництво в Переяславі, вручивши при цьому полкову корогву, пернач, печатку й литаври. Опис процедури передачі новообраному полковникові символів влади наводив у своєму звіті московський дяк В.Посников, котрий саме тоді перебував із місією в гетьманській резиденції. Зокрема він інформував, що 5 серпня 1690 р. він був на прощальній аудієнції в гетьмана («на отпуске был») і якраз перед офіційною частиною відпуску посольства та вже по завершенні розмови з посланцем І.Мазепа прикликав новообраного переяславського полковника й за присутності царського представника (вочевидь це мало символізувати особливу врочистість моменту) передав йому полковницький пернач (московський дяк помилково назвав його «булавою на полковництво») та виголосив промову, в якій наказав вірно служити «великим государям», а не так, «как бывшей переяславской полковник Полуботок ему гетману повиновенья никакова не отдавал»¹⁴. Як слушно звернув увагу М.Петровський¹⁵, на той час затвердження законності виборів на полковництво перебувало у виняткових прерогативах гетьманської влади й не потребувало підтвердження царського уряду. Принаймні у звіті В.Посникова про це не обмовлялося ані словом. А вважати, що це був лише дрібний епізод, який не заслуговував уваги московського представника, підстав немає, адже все, що стосувалось царської влади в будь-яких її проявах, як правило потрапляло до посольських звітів. У листі гетьмана до Малоросійського приказу від 28 червня 1690 р. також лише містилась інформація про перебіг і результати переяславських виборів: «О семъ убо покорнее вамъ доносячи [...] отдаюся премилосердной монаршой вашего царского пресветлого величества благостине»¹⁶.

На завершення процедури І.Лисенко, прийнявши від гетьмана символи полкової влади й вислухавши настанову регіментаря, «кланявся і служить великим государем, іх царському величеству, обіщався во всякой вірности»¹⁷. Останні слова, вочевидь, слід розуміти, як принесення новообраним старшиною присяги вірності російському монархові, що було передбачено нормами угоди 1659 р.¹⁸

Утім такий алгоритм дій гетьманського уряду з обов'язковим доведенням до відома центральної влади про кадрові переміщення на горішніх щаблях козацької ієрархії розглядався як бажаний варіант. А гетьманська влада, зі свого боку, очевидно, намагалася використати цю процедуру з метою показної демонстрації власної лояльності щодо царської влади. Особливо привабливо такий жест виглядав на тлі обвинувачень І.Самойловича у самовільному призначенні та звільненні полковників і старшин високого рангу. Тим паче, що до пори до часу московська адміністрація не так уже й активно використовувала можливості свого впливу на кадрову політику гетьманату. Отож і бачимо,

¹⁴ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. – С.71.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Листи Івана Мазепи: 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – Т.1. – К., 2002. – №186. – С.402.

¹⁷ Цит. за: Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. – С.71.

¹⁸ Універсали українських гетьманів... – С.113–124.

наприклад, як 5 березня 1689 р. гетьман звертався до князя В.Голіцина ось із таким проханням про роз'яснення:

«Как время то придет, что я по их великих государей указу киевского полковника Солонину от полковничества отставлю, а на его место иного поставлю, тогда весть ли мне о том к великим государем, и к боярину ко князю Алексею Васильевичу Голицыну к Москве о том писать, или только вашей вельможности то донести, о том милостиваго наставления прошу»¹⁹.

Мотиви ж звернення І.Мазепи до В.Голіцина з проханням про роз'яснення виразно проступають із тексту ще одного його клопотання аналогічного спрямування – про ставлення гетьманського уряду до приїзду євреїв із теренів Речі Посполитої. Так ось, буквально кілька днів по тому, як гетьман просив роз'яснення царського вельможі з приводу процедури кадрових ротацій, 9 березня 1689 р. він звернувся до В.Голіцина із проханням про апробацію його наказу порубіжним полковникам щодо недопущення на Лівобережжя євреїв «с польской стороны», котрі, як стверджував І.Мазепа, «сюды в малороссийские города приежающие людей обманывают и новокрещенных жидов прельщают и приводят к своей поганской вере да и детей христианских крадут и увозят»²⁰. Мотивував же гетьман своє звернення до князя «за наставленим» тим, що він прагне, аби «не было то дело противно договорным статьям»²¹.

Князь В.Голіцин улітку 1689 р. скористався зі своєї можливості впливати на кадрову політику Гетьманщини на регіональному рівні, замовивши слово за Л.Полуботка як претендента на полковий уряд у Переяславі. Як нагадував трохи згодом князеві гетьман,

«я из Батурина еду к царствующему граду Москве постановил совершенным полковником Леонтья Полуботка, а то учинил я по имянному вашей княжной вельможности предложению, памятуя что ваша княжная вельможность усмотрев ево к их царскому пресветлому величеству верность многократно ходатайственное свое за него о таковом ево на уряд воздвижении изволил мне говорить слово»²².

Так само згодом гетьман І.Мазепа ставив до відома російську владу і про призначення полковником І.Лисенка в 1690 р., і про повернення в 1705 р. М.Миклашевському стародубського полковництва, та, вочевидь, в інших подібних випадках. І, скажімо, у випадку з М.Миклашевським регіментар поновив полковника на своєму уряді лише отримавши відповідний дозвіл із Москви²³. Що було, власне, і не дивно з огляду на обставини відсторонення того від уряду за звинуваченнями у вчиненні злочинних дій. Щоправда порівняльний аналіз

¹⁹ Листи Івана Мазепи... – Т.1. – С.307.

²⁰ Там само. – С.315.

²¹ Там само.

²² Там само. – С.346.

²³ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.201.

кореспонденції гетьмана І.Мазепи до Посольського й Малоросійського приказів, впливових царських вельмож упродовж 1687–1691 рр. та 1692–1700 рр., зроблений на підставі уведеного до наукового обігу В.Станіславським корпусу архівних джерел, засвідчує виразну тенденцію до істотного зменшення кількості звернень гетьманського уряду до Москви з приводу своїх кадрових рішень²⁴.

І лише після подій, пов'язаних із розривом гетьмана І.Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано думку про необхідність провадження цілеспрямованого курсу, скерованого на пониження гетьманської влади через потурання самовладддю полковників, виведення останніх із-під контролю гетьманів та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики. Вельми показовим у контексті вирішення російською владою таких підходів у сфері кадрової політики гетьманату видаються підходи української сторони у цьому питанні, артикульовані в положеннях Конституції 1710 р., де проблема кадрового забезпечення української автономії стала предметом публічного обговорення й отримала доволі чітке, комплексне правове вирішення²⁵. Наскільки вона була важливою для політичного життя Гетьманщини видно вже з того, що автори документа актуалізували її у вступній частині, увівши положення про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковницький уряд, а також про способи запобігання корупційних діянь при реалізації гетьманом своїх повноважень:

«Поневажъ всякіе на людей верныхъ тяжести, утиски и зди́рства походятъ найбарзей отъ властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фунду́ючися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несътою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце гетманское корру́пціями и оными втыскаются, безъ вольного избра́нія, надъ слушность и право, то на уряды полковни́чіе, то на иные вла́сть»²⁶.

Із метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли:

«Абы ясневельможный гетманъ жадными, хочъ бы наиболшими, не уводячися датками и респектами, никому за корру́пціи урядов полковни́чихъ и иныхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники мѣють быти волными голоса́ми, особливе зась Полковники, обираны»²⁷.

²⁴ Пор.: Листи Івана Мазепи... – Т.1; Листи Івана Мазепи: 1691–1700 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – Т.2. – К., 2010. – 752 с.

²⁵ Авторське бачення проблеми див.: *Горобець В.* Устроєва модель Гетьманату за Конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. – К., 2011. – С.234–248.

²⁶ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.251–252.

²⁷ Там же. – С.252.

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори документа водночас ставили процес виборів/перевиборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії («однакъ таковыхъ урядниковъ елекції не безъ воле гетманской отпраоватися повиннь»)»²⁸. Крім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгою гетманскою подтверживань»)»²⁹.

Утім політичний розвиток Гетьманщини після подій 1708–1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулися принципової ваги зрушення. Зокрема в доповіді київського генерал-губернатора Д.Голіцина щодо першочергових заходів із забезпечення спокою й гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалося: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом [...] надобно, чтобы во всех порубежных городах были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»»³⁰.

Але, що цікаво, князя Д.Голіцина не можна вважати ексклюзивним автором подібного урядового курсу щодо України. Як випливає з аналізу наявних історичних джерел, у вищих колах Московської держави він розроблявся вже принаймні з кінця 1680-х рр. Зокрема ще в 1688 р. один із царських наближених – генерал П.Гордон записав у своєму щоденнику, що відпускаючи 19 червня того року з Москви в Україну переяславського полковника Р.Дмитрашка-Райчу, незважаючи на наполегливе прохання гетьмана І.Мазепи затримати того у столиці, аби він не мав змоги «бунтувати» козаків проти регіментаря, російські нововладці якраз і «вважали за доцільне, щоб якомога більше полковників різним чином та шляхом ставали незалежними від гетьмана й тим самим не дозволити, щоб гетьман мав такий авторитет і таку владу, які мав його попередник»»³¹.

На доцільність активного втручання російської влади в кадрову сферу Гетьманщини, зокрема й у питання призначення на полковництво та відбирання в діючих полковників владних повноважень, указували практично всі вищі сановники з оточення царя, задіяні в українських справах. Зокрема той самий князь Д.Голіцин, окрім своїх концептуальних пропозицій щодо формування урядового курсу у відповідній царині, рекомендував Петрові I змістити з урядів полтавського й корсунського полковників та загалом звільнити зі старшинських посад усіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі І.Мазепи – В.Г.) и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали»»³². Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал

²⁸ Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.252.

²⁹ Там же.

³⁰ Ширше про цей аспект проблеми див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С.64–66.

³¹ Щоденник Патрика Гордона за часів його перебування в Росії (Переклад з нім. В.Дятлова)// Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С.15.

³² Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Т.16. – Кн.4. – Санкт-Петербург, 1861. – С.32.

граф Б.Шереметев наполягав на негайному звільненні актуальних на той час стародубського, лубенського, ніжинського та прилуцького полковників. А царський резидент при гетьманському уряді стольник Ф.Протасєв радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому, Ніжинському полках³³.

В умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою, що врешті-решт таки вилилось у війну (Прутський похід Петра I 1711 р.), російський канцлер І.Головкін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») удаватися до таких радикальних дій у цій делікатній справі, оскільки це могло б спровокувати негативні наслідки. До того ж сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаем заочно, кого на их место определить добрых и верных»³⁴.

Тож ротації у цей час відбувалися лише за нагальної потреби, як це було, скажімо, зі справою винагородження прилуцького полкового обозного І.Носа, котрий як наказний полковник був залишений гетьманом І.Мазепою старшим над козаками Прилуцького полку в Батурині, але гетьманський наказ не виконав, а натомість прислужився російському командуванню при штурмі гетьманської резиденції. Як проголошував текст жалуваної грамоти царя, виданої І.Носові на «чин полковничій» 14 листопада 1708 р., тобто вже менш, ніж за два тижні після тих трагічних подій, полковий уряд старшина отримав за те, що «противу наших, е.ц.в. ратных великороссийских людей не бился и там [...] бит был, окован и посажен»³⁵.

Проте коли 1712 р. гетьман І.Скоропадський спробував звести генерально-хорунжого І.Сулиму на вакантний по смерті Ф.Вольського-Коровченка уряд київського полковника, то це рішення козацького регіментаря було заблоковане російською владою³⁶. А ось коли двома роками раніше до І.Скоропадського звернулася старшина Білоцерківського полку з проханням призначити до них зятя померлого колишнього білоцерківського полковника С.Палія (перед тим, як пам'ятаємо, із подачі І.Мазепи засланого московською владою до Сибіру, а після переходу останнього на бік шведського короля повернутого за наказом Петра I в Україну та відновленого в полковницькому званні³⁷) – А.Танського і гетьман, реагуючи, звернувся до російського канцлера графа І.Головкіна з проханням «о скором указе» царя щодо здійснення цього призначення, російська влада підтримала козацького регіментаря. Що цікаво, відмовляючи І.Скоропадському в 1712 р. щодо призначення київським полковником на місце померлого Ф.Вольського-Коровченка І.Сулими, уряд Петра I надав цю посаду саме А.Танському, котрому довелося скласти з себе полковничі повноваження на Білоцерківщині, оскільки тамтешній полк підлягав розформуванню згідно з умовами прутської капітуляції Росії. І це попри те, що полковник А.Танський за своє коротке врядування встиг так розорити місцеву шляхту, що вона, скаржачись на полковницькі утиски, удавалася до аналогій з античним

³³ Там же. – С.32–33, 286, 290.

³⁴ Там же. – С.286.

³⁵ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто; 2001. – С.318 (прим.27).

³⁶ *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.203.

³⁷ *Див.: Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.224–228.

епосом: «Где стояла Троя, там тепер волнуется созревшая жатва!»³⁸. Щоправда, для російської влади критерії оцінки ефективності правління козацького полковника були зовсім іншими, аніж забезпечення ним умов для господарського піднесення краю. Як писав до А.Танського канцлер граф І.Головкін у липні 1712 р.,

«царское величество, ведая, что вы, будучи в Белой Церкви, служили его величеству всегда верно и постоянно и что ныне вы не у полку, пожаловать повелел вас определить к Киевскому полку, который ныне имеет ваканцию, о чем я указом его величества писал и господину гетману И.И.Скоропадскому, за которую царского величества милость надлежит вашей милости трудиться наипаче службы ваши показывать»³⁹.

За таких умов гетьман І.Скоропадський 20 серпня 1712 р. був змушений видати універсал, яким поінформував товариство про вручення старшинських клейнодів А.Танському та «полеценія» останньому в Київському полку «всякіє тамошніє полковіє, подлуг давнемо обыкновенія, управляти порядки». Зрозуміло, що про ігнорування пропозиції стосовно призначення на полковництво І.Сулими в документі не йшлося, а процедура обрання претендента представлялася наступним чином:

«Запобігаючи тому, чтобы в полку Киевском, по представлении покойного п. Федора Волского, полковника там бывшего, войсковые порядки без совершенного начальника не пришли до якого разорения, писалисμο до двору царского величества, просячи повеления – кого-бы на тот ваканс полковником устроить, апоневаж такое ею монаршее состоялося соизволение, какое получилисμο, иж-бы пана Антонія Танского, полковника белоцерковского, за его верныя службы на том полковничестве поставили [...] теды мы, гетман, вручили ему тот полковничества киевского начал»⁴⁰.

До слова, двома роками пізніше ініціативи гетьмана щодо заміни на полковництві у Прилуках І.Носа на Г.Галагана та в Лубнах В.Савича на А.Маркевича отримали позитивну резолюцію з Петербурга. А І.Скоропадський, повідомляючи козакам і поспільству Лубенського полку про призначення нового очільника, у відповідному універсалі наголошував на тому, що А.Маркевича визначено на полковництво «по монаршому благоволению»⁴¹. Цікаво, що оповідаючи про ці випадки старшинських ротацій, як причини відставки з прилуцького та лубенського полковництв джерела фіксують начебто поважні об'єктивні речі: у першому випадку – «за пристарелых летах»; у другому – «в слабости здоровья»⁴². Але, виявляється, роком раніше саме на таких кадрових

³⁸ Архив Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов. – Ч.3. – Т.2. – К., 1890. – С.190.

³⁹ Там же. – С.768.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Вып. XI. – К., 1896. – С.52.

⁴² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.202.

рішеннях гетьманського уряду наполягали в листуванні зі І.Скоропадським і граф Б.Шереметев, і стольник Ф.Протасєв. Останній у квітні 1713 р. в офіційному рапорті до Москви про полковника І.Носа писав: «Прилуцкой (полковник – В.Г.) глуп и таков стар, что уже и с памяти выжил, и сказывают, что ему более ста лет»⁴³.

Принципово нової якості кадровій політиці російської влади в Гетьманщині надав імператорський указ від 22 січня 1715 р. «Про вибір полкової старшини й нечинення кривд простому народу»⁴⁴. На той час Петербургу вже вдалося відсунути від кордонів Російської імперії зовнішню загрозу, а через свого резидента в Україні виявити серед старшин – «людей добрих і вірних» щодо центральної влади. Тож було доречно з огляду на державні інтереси встановити такий порядок заміщення старшинських вакансій, що дозволяв би не лише тримати кадрові переміщення під контролем центральних органів управління, а й легітимізував би цей контроль. І що характерно, у документі прямо не йшлося про процедуру виборів полковників (як про це, скажімо, стверджував В.Дядиченко: «Призначення полковників царським указом, що увійшло в практику, дістало юридичне оформлення в царському указі 1715 р., за яким старшині надавалося право лише висувати кандидатів на посади, а затвердження їх передавалося цілком царю. Після цього призначення полковників стало справою царського уряду»⁴⁵). Радше навпаки, указ був покликаний зупинити зловживання полковників у справі призначення на уряди полкову старшину та сотників, ліквідувати, «милосердую о наших подданных малороссийского народа», «многіе тягости в налогах и взятках». Але вже сам факт видання такого документа засвідчував пильну увагу центральної влади до справ у кадровій політиці Гетьманщини, а ще демонстрував спрямованість цієї політики, тобто контроль центру та можливість оперативно й безпосередньо впливати на відповідні рішення. І якщо у випадку з полковою старшиною й сотниками ще допускалася певна свобода дій, принаймні для гетьманської адміністрації, то у справі з полковницькими урядами вирішальне слово залишалося за Петербургом.

У площині реальної політики вже починаючи з 1710-х рр. центральна влада почала вдаватися до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських або іменних указів, поява яких нерідко ставала повною несподіванкою для гетьманського уряду. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено спочатку сербського шляхтича Михайла, а потім його брата Гаврила Милорадовичів, або ж до Ніжина – сина російського вельможі графа П.Толстого. Цікаво, що в першому випадку, аби створити для свого претендента відповідну вакансію, діючого гадяцького полковника І.Чарниша імператорським указом було переміщено на уряд генерального судді⁴⁶. Але ще більш промовистим тут було те, що канцлер І.Головкін у листі до І.Скоропадського від 17 жовтня 1715 р.

⁴³ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – С.318 (прим.27).

⁴⁴ Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.275–276.

⁴⁵ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.203.

⁴⁶ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – №3. – Отд.1. – С.315–347.

про цю важливу для внутрішнього життя Гетьманщини подію сповістив ось у такий спосіб: «Господин Милородович давно уже на полковничество гадичское именным царского величества указом определен и отсюда отправлен»⁴⁷. Трохи згодом, восени 1727 та навесні 1728 рр., спочатку гадяцька полкова старшина в поданій на гетьманське ім'я «супліці», а невдовзі гетьман Д.Апостол у чолобитті до імператора Петра II, представляли технологію обіймання уряду полковника по смерті М.Милорадовича його молодшим братом також чином:

«Прежде елекцій моей в чин гетманській Гаврило Милорадович привез в Малую Россию указ из государственной Иностранных дел коллегіи в бывшую Малоросійскую коллегію и в Енералную войсковую канцелярію, чтоб ему Милорадовичу быть в Гадяцком полку полковником; и по тому указу на тот гадяцький полковий чин и определен»⁴⁸.

Апробовану в 1710-х рр. практику з початком наступного десятиліття було концептуалізовано у програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково імператорськими указами. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту у два етапи. На першому в полкові центри Гетьманщини призначалися російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. А вже на другому етапі, за створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки, планувалося ліквідувати інститут виборного полковництва, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів.

Реалізуючи задумане, у середині липня 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба й Переяслава. Видана при цьому інструкція зобов'язувала, окрім суто іманентних функцій (як-от недопущення проникнення на ввірену територію «лазутчиків» з інших держав чи недопущення «тайных разговоров и пересилок» чужоземних дипломатів із місцевим населенням, охорона кордонів у порубіжних полках, дотримання виконання імператорських указів щодо так званих «заповідних» товарів тощо), ще й наглядати за діяльністю органів місцевої влади та міського самоврядування, а також відстежувати дотримання козацькою адміністрацією виконання розпоряджень центральної влади⁴⁹.

Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було, власне, санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень цих посадовців, котрі в майбутньому мали стати повноправними полковниками з уже іншими, однозначно ширшими,

⁴⁷ Материалы для отечественной истории / Изд. М.Судиненко. – Т.2. – К., 1855. – С.251; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.203.

⁴⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.45.

⁴⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Д.1759. – Л.206–209. Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.212–218.

прерогативами («до определения полковничества»)⁵⁰. Утім досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед, чимало новопризначених у такий спосіб полковників не виправдали очікувань. А крім того, загалом лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згортання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковницькі уряди представників саме їхнього середовища. Відтак утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманщини. Зокрема на Стародубщині після того, як у 1723 р. вперше на полковництво було призначено російського офіцера І.Кокошкіна, пернач залишався в руках офіцерства (за нетривалої перерви в 1728–1730 рр.) до 1741 р. Полковниками у Стародубі встигли побувати, крім уже згаданого І.Кокошкіна (урядував недовго, лише рік), І.Пашков (1724–1728 рр.), О.Дуров (1730–1734 рр.), А.Радищев (1734–1741 рр.)⁵¹. У Чернігівському полку каденція російських офіцерів на уряді тривала ще довше. Призначений замість ув'язненого за наказом Петра I П.Полуботка М.Боїданов полковникував упродовж 1723–1735 рр., його наступник В.Ізмайлов тримав пернач у 1737–1748 рр., аби передати його до рук серба на російській службі І.Божича, по завершенні врядування котрого в 1762 р. влада перейшла до нащадка ще одного сербського роду – П.Милорадовича⁵². До Ніжина після опали графа П.Толстого в 1727 р. було призначено російського офіцера І.Хрущова, котрий утримував у своїх руках полковницький пернач аж до 1742 р.⁵³ І це при тому, що вже на початку 1728 р. гетьман Д.Апостол скаржився імператорові, що той «до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен», прохаючи відсторонити його від уряду⁵⁴. Після нього влада перейшла до серба на російській службі І.Божича⁵⁵. І лише коли в 1746 р. його перевели на відповідний уряд до Чернігова, полковництво в Ніжині стало «вотчиною» місцевої, тобто лівобережної козацької верхівки – пернач спочатку перейшов до рук С.Кочубея (онука колишнього генерального судді), у 1753 р. – П.Розумовського (брата гетьмана), а в 1772 р. – А.Жураківського (представника старшинського роду)⁵⁶. Зауважимо, що лише останній був вихідцем із ніжинського товариства, ба більше – Жураківські полковникували в Ніжині ще з середини 1670-х рр. Натомість Кочубеї походили з Полтавщини, але на середину XVIII ст. вже володіли значними маєтностями на Ніжинщині, а Розумовські – з теренів сусіднього з Ніжинським Київського полку. Утім, очевидно, що вже на середину XVIII ст. товариство не так дражливо ставилося до питання належності старшини до місцевого

⁵⁰ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1760. – Л.71, 91.

⁵¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Стародубский полк. – К., 1889. – С.23–24.

⁵² Див.: Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol.1/2. – Cambridge, Mass., 1978. – Р.71, 132, 205, 250, 293, 357, 516.

⁵³ Ibid. – Р.135.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.45.

⁵⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1 (А–Д). – К., 1908. – С.60.

⁵⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.3; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Р.133, 136.

козацького загалу, як це спостерігалось у другій половині XVII чи ще на початку XVIII ст.

Упродовж початку – першої чверті XVIII ст. російський уряд продовжував зберігати за собою право контролю щодо кадрової політики гетьманату й активно втручався в неї. Особливо помітними були дії імперської влади в роки діяльності Малоросійської колегії, коли, скажімо, уповноважений Петра I майор О.Румянцев лише впродовж грудня 1723 – січня 1724 рр. відвідав усі полкові й значну кількість сотенних центрів Гетьманщини та, реалізуючи на практиці наказ імператора залишити на урядах «людей добрых, которые к нынешнему их делу (оппозиційній діяльності наказного гетьмана П.Полуботка – В.Г.) не приставали и желали быть коллегии [верными]»⁵⁷, звільняв і заарештовував генеральних старшин, полковників, полкову та сотенну старшину, приводячи на звільнені місця призначених Петербургом⁵⁸.

Так, перебуваючи у січні 1724 р. у Чернігові, О.Румянцев наказав скликати полкову військову раду, на якій оголосив волю імператора щодо призначення місцевим полковником («для охраны интересов черниговцев») замість ув'язненого П.Полуботка колишнього чернігівського коменданта російського офіцера М.Богданова⁵⁹. При цьому відповідний указ Петра I жителям полку, а також інструкція номінантові, як чинити на новій посаді, були завізовані імператором ще 22 жовтня попереднього року⁶⁰, тобто до підписання указу про взяття П.Полуботка під арешт⁶¹.

Крім того, якщо брати до уваги лише очільників полків, О.Румянцев звільнив з уряду в Миргороді Д.Апостола (якого заарештували та відправили під вартою до Петербурга) та наказного стародубського полковника І.Чорнолуцького⁶². Загалом же російський емісар провів двадцять призначень на старшинські уряди в Гетьманщині, причому дванадцять із них було здійснено «на место» запідозрених у «зраді» інтересів монарха старшин⁶³. Острівцем спокою, що його жодним чином не зачепили вчинені О.Румянцевим кадрові пертурбації, залишився лише Лубенський полк⁶⁴. Можливо, через те, що саме тут урядували полковник Андрій Маркович і наказний полковник Яків Маркович – брат і небіж гетьманші Уляни Скоропадської, котрі демонстративно сторонилися будь-якої участі в боротьбі за збереження автономних прав Гетьманщини й активно налагоджували співпрацю з Малоросійською колегією⁶⁵.

Окрім російських офіцерів, середовище козацької старшини в той час суттєво поповнили представники південнослов'янських народів, до

⁵⁷ Цит. за: Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Т.18. – Кн.4. – Санкт-Петербург, 1861. – С.835.

⁵⁸ Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.158–160, 218–222.

⁵⁹ Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Его же. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.422.

⁶⁰ Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 год. – Вып.17. – Санкт-Петербург, 1907. – С.152.

⁶¹ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.155–156.

⁶² РГАДА. – Ф.9. – Оп.4. – Д.92. – Л.475.

⁶³ Там же. – Л.475–475 об.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.130–152.

яких Петро I після Прутського походу виявляв особливу довіру. Так, скажімо, у Переяславський полк наказним полковником було призначено С.Афендика, а старшинський корпус Гадяччини поповнився сотником Г.Милорадовичем, братом гадяцького полковника, призначеним на місце сотника В.Рябчинського, та сотенним хорунжим М.Барсовським⁶⁶.

У наступні роки практика безпосереднього призначення на старшинські уряди Гетьманщини російськими владними структурами продовжилася. Накази щодо цього надходили або з Кабінету його імператорської величності, або з Сенату (старшин нижчого полкового й сотенного рівнів могла призначити Малоросійська колегія⁶⁷). Так, скажімо, у вересні 1725 р. полковницький уряд у Переяславі було передано ще одному вихідцеві з Приднуав'я – братові київського полковника В.Танському⁶⁸. Після смерті гадяцького очільника М.Милорадовича за наказом Сенату у травні 1727 р. пернач перейшов до рук його брата Гаврила (як уже зазначалося, призначеного на початку 1724 р. О.Румянцевим на сотництво). Так само завдяки сенатським указам сотниками стали ще цілий ряд «сербинів», зокрема М.Властелінов і Д.Мілютенів, а також канцелярист Генеральної військової канцелярії М.Ханенко⁶⁹. У Петербурзі було вирішено й кандидатуру наступника ніжинського полковника графа П.Толстого, коли він разом із батьком потрапив в опалу за імператриці Катерини I. П.Толстого звільнено указом від 25 травня 1727 р, а його наступника – підполковника І.Хрущова (щойно перед цим призначеного белгородським воєводою) було визначено указом Верховної таємної ради від 6 червня 1727 р.⁷⁰

Загалом на момент реставрації на Лівобережжі гетьманської форми правління та сходження на гетьманство Д.Апостола восени 1727 р. призначені з Петербурга російські офіцери обіймали полкові уряди у Стародубі (майор І.Пашков), Ніжині (підполковник І.Хрущов), Чернігові (підполковник М.Богданов). Призначені російською владою серби й «волохи» посідали уряди в Гадячі (Г.Милорадович), Києві (А.Танський), Переяславі (В.Танський). У Прилуках полковникував призначений Петром I за допомоги при здобутті Запорозької Січі у травні 1709 р. Г.Галаган. Лубенський полковник А.Маркович, відомий своїми родинними зв'язками з гетьманом І.Скоропадським (його сестра Уляна була дружиною останнього) та підкресленою лояльністю щодо центральної влади (саме його Петро II у 1728 р. призначив контролювати разом із російським чиновником фінансові справи Гетьманщини) на осінь 1727 р. був уже відсторонений від влади і перебував під слідством. Крім того, В.Модзалевський і Дж.Гаєцький стверджували, що на полковництві в Полтаві у цей час перебував один із правителів Генеральної військової канцелярії колишній полковник І.Левенець⁷¹, однак, за моїми

⁶⁶ РГАДА. – Ф.9. – Оп.4. – Д.92. – Л.475.

⁶⁷ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.222–223.

⁶⁸ РГАДА. – Ф.9. – Оп.2. – Д.32. – Л.168; Ф.248. – Оп.29. – Д.56. – Л.3–4.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.51. – Арк.1–69; Спр.114. – Арк.1–77зв.; РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1766. – Л.38, 51–65; Д.1779. – Л.31–39, 49–53; Д.1781. – Л.1–4.

⁷⁰ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1781. – Л.1–4; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С.115.

⁷¹ Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2 (Е–К). – К., 1910. – С.49; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – P.520.

спостереженнями, той лише виконував зрідка певні функції полтавського полковника, а натомість очільником полку був російський офіцер – комендант місцевого гарнізону І.Чичерін⁷².

Для імперської влади призначення на полковництво в Україну російських офіцерів було одним із пріоритетних поточних завдань. У цьому контексті вельми цікавим виглядає доручення Петра І О.Румянцеву, перебуваючи в Гетьманщині та розслідуючи справу П.Полуботка, водночас з'ясувати, «склонны ли обыватели к тому (тобто призначенню росіян полковниками – В.Г.), и буде высмотриш, что они великороссийских просят хотя, то их обнадежь». У тих полках, жителі яких «неусмотрят к великороссийским полковникам склонности, о том умолчать»⁷³. Згідно з донесенням О.Румянцева, позитивно ініціативу російської влади зустріли в Переяславському, Лубенському, Київському та Полтавському полках, де «все посполство» висловилося за те, аби до них призначили полковниками саме російських офіцерів⁷⁴.

Слід зауважити, що росіяни, як доповідали з Петербурга своїм урядам іноземні дипломати, сприймали номінування на полковництво в Гетьманщині як вияв особливої милості та довіри до них начальства, адже кожен із таких щасливчиків міг на своїй новій посаді за рік нажити до 10 тис. руб., а козаки «не смеют жаловаться, потому что в их стране [...] размещена в гарнизонах почти вся русская кавалерия»⁷⁵. Вочевидь аналогічним було й ставлення сербів на імперській службі. Принаймні судові справи, порушені проти Г.Милорадовича та В.Танського, які впродовж кінця 1720 – початку 1730-х рр. перебували на розгляді в гетьманському й імператорському судах, слугують тому серйозним підтвердженням.

Зауважимо, що гетьман Д.Апостол намагався виправити ситуацію й уже в поданих 1728 р. на ім'я імператора Петра II «Статейних пунктах» українська сторона всіляко відстоювала право вільних виборів генеральної старшини, полковників, полкових і сотенних адміністрацій. Аргументація, яку наводив гетьманський уряд, базувалася на тому, що

«определены указами старшины в надежду того, что без указа отставлены не будут, делают подкомандным обиды, налагают неизносимыя тяжести [...] когда ж вольными голосами во власть кто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержат доброе и безобидливое обхождение и, доволен будучи власною оседлостью своею, подкомандным своим жадного не будет чинит отягощения»⁷⁶.

⁷² Див.: РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1761. – Л.676–692; Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.224–225.

⁷³ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1761. – Л.675–675 об.

⁷⁴ Там же. – Л.675 об.

⁷⁵ Сборник Императорского русского исторического общества. – Вып.55: Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета / Изд. под ред. Н.Ф.Дубровина. – Санкт-Петербург, 1878. – С.452.

⁷⁶ Цит. за: Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.115.

Проте добитися корекції курсу, так наполегливо впроваджуваного російською владою в Україні впродовж останніх кількох десятиліть, не вдалося. Тож у наданих Д.Апостолові статтях (так званих «Рішительних пунктах») закріплювалося положення, згідно з яким призначення на уряди генеральної старшини перебувало в компетенції імперського керівництва, гетьманові надавалося право лише представляти Петербургу кандидатів, які вступали у свої обов'язки після схвалення у столиці:

«И в генеральную старшину и полковники выбирая прежде кандидатов человека по два и по три, писать к его императорскому величеству, и требовать указа, и которые в те генеральне чины и в полковники по представлению гетманскому и народному указом его императорского величества определены будут»⁷⁷.

Так само гетьманській адміністрації не дозволялося без відповідного указу імператора відставляти старшин з урядів («не получа указа не отставлять»)⁷⁸.

Як гетьманський уряд на практиці реалізовував своє право видно хоч би зі справи щодо відсторонення від влади гадяцького полковника Г.Милорадовича й ніжинського – М.Хрущова. Уже на другий день після обрання гетьманом Д.Апостола, 3 жовтня 1727 р., гадяцька полкова старшина, очолювана полковим суддею М.Штишевським, вочевидь попередньо узгодивши з регіментарем, подала на його ім'я супліку, оскаржуючи неправомочні дії свого полковника Г.Милорадовича й засвідчуючи його неспроможність виконувати службові обов'язки («яко порядков малороссійских незнаючого и службы весьма ежели случится войсковой поход немогущего»), просячи «милостиво освободить» від його старшинства, «кабы до последней чрез таковых его хтивостях вовсе не пришли гадяцкие полчане в разорения»⁷⁹. Чому узгодивши з гетьманом? Тому що саме 3 жовтня відбулася скликана Д.Апостолом старшинська рада, на порядку денному якої кадрове питання, за твердженням Б.Крупницького, значилося серед найбільш пріоритетних⁸⁰.

Реагуючи на прохання гадяцької старшини й товариства, гетьман викликав до Глухова Г.Милорадовича для «ответа» та водночас спорядив у Гадяч своїх слідчих – миргородських полкових суддю й писаря «для учинения розыску о починених чрез пана полковника гадяцького того полку обивателем обидах»⁸¹. І вже після того, як було добуто необхідні докази провини полковника, гетьман наважився звернутися до імператора з проханням про відсторонення його від уряду, наголошуючи, що Г.Милорадович,

«хоча й в том чину полковничества был еще немного, еднaк полчане тамошние подали мне немало челобитен жалующися на его полковника Милорадовича, что он им чинит обиды и налоги, привлекает козаков на свои приватные службы и работы, бра-

⁷⁷ Там само. – С.114.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.22–22 зв.

⁸⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.114.

⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.25 зв.

нием разных з людей взятков, нещадными побоями и протчіми своими поступками и непорядками»⁸².

Заразом Д.Апостол просив і про відсторонення від уряду ніжинського полковника лише нещодавно призначеного російського офіцера І.Хрущова:

«Також и нежинский новопоставлений полковник Иван Хрущов як з полку мне доносять не толко до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен, но скоро приехал в полк затеял здирать з людей всякіе неуказанные стацийные поборы и бральоніе, еще приказал во всем полку по сотнях собрат прибудные коні, чого прежде не водилося. [...] Всего ради всепокорнейше прошу показать полков Гадяцкого и Нежинского казакам и посполству од таких означених полковников Милорадовича и Хрущова непорядочних и обидливых поступков свою оборону и определение»⁸³.

Цікаво, що на відміну від гадяцької полкової старшини, котра апелювала до таких дражливих для імперської влади аргументів, як «Гавріил Милорадович іназемец», і нині «всемилостівейшим монаршим пресвітлого его імператорского величества указом объявлено такое милосердіе, что прежние права и волности привернени малороссійскому народу застали», натякаючи тим самим на порушення «малороссійських прав» при призначенні серба на полковництво до Гадяча⁸⁴, Д.Апостол обходив ці не вповні політично коректні питання й наголос робив винятково на зловживаннях старшин. І якщо Г.Милорадовича гетьманові з уряду усунути таки вдалося (указ імператора Петра II від 29 липня 1729 р.⁸⁵), то І.Хрущова – ні, він перебував на уряді аж до 1742 р.⁸⁶ Тим часом у Гадяцькому ж полку в 1729 р. відбулося висунення кандидатів на полковий уряд. Ними стали активні учасники повалення Г.Милорадовича – полковий суддя М.Штишевський і колишній другий полковий суддя, а тепер полковий обозний Г.Граб'янка, а також управитель гадяцького замку О.Турковський. Указом від 30 травня 1730 р. на посаді гадяцького полковника було затверджено Г.Граб'янку⁸⁷.

Упродовж 1728–1729 рр. до Іноземної колегії надійшло чимало «суплік» із приводу службових зловживань ще одного номінованого Петербургом на полковництво в Гетьманщині російського офіцера – стародубського очільника майора І.Пашкова, якого було призначено на уряд сенатським указом 1725 р. замість померлого І.Кокошкіна (також російського офіцера у чині підполковника)⁸⁸. Декілька років урядування І.Пашкова дали підстави полчанам скаржитися, що той «на заставах стоящим офіцерам давал инструкции

⁸² ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.45.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – Арк.22.

⁸⁵ Там само. – Арк.16–17.

⁸⁶ Там само. – Спр.55. – Арк.39; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Р.135, 360.

⁸⁷ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.125.

⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.547. – Арк.1–12; РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1761. – Л.675 об.

о сборе на себя с проезжающих людей с пароконного воза по 20, а с единоконного по 16 копеек», неправдою чинив суд і розправу над ними, заохочував до хабарництва тощо⁸⁹. Отож стародубці, які кількома роками перед тим просили в Петра I призначити їм російського офіцера на полковництво, аби припинити зловживання владою козацькими старшинами, тепер висловлювали побажання, щоб майору у Стародубі «не быть»⁹⁰.

Відзначаючи зусилля Д.Апостола у справі відновлення права вільної елекції старшини, неправильно було б ігнорувати й ті прояви в його діяльності, що засвідчували зневагу самого гетьмана до принципу вільної елекції. Так, скажімо, його син Павло обійняв (тепер уже вакантний після обрання батька на гетьманство) уряд миргородського полковника без жодних виборів. Гетьманський універсал на полковництво П.Апостол отримав 3 жовтня 1727 р., а у щоденнику Я.Марковича вже під 13 вересня було записано, що той «наименованный полковником миргородским»⁹¹. Аналогічним чином відбулося призначення на уряд полтавського полковника й гетьманського зятя – В.Кочубея, котрий під 6 жовтня записаний уже як претендент на цей високий уряд, якого він добивався ще від 1714 р.⁹² А роком пізніше на лубенське полковництво замість відстороненого А.Марковича дистанційно було призначено іншого гетьманового сина – Петра, котрий і по тому ще декілька років залишався на службі в Москві, а полковими справами як наказний полковник заправляв місцевий обозний О.Мартос.

Після смерті гетьмана Д.Апостола в 1734 р. вирішальне слово при затвердженні кандидатур, представлених полковою старшиною, належало російському голові Правління гетьманського уряду. Крім того, у 1730–1740-х рр. знову набула значного поширення практика призначення на полкові уряди російських офіцерів безпосередньо указами з Петербурга.

Активне й часом нікому не підзвітне втручання представників російської влади у сферу кадрової політики гетьманату породжувало цікаві варіації «накупства» у цій царині, проти чого намагалися боротися ще укладачі Конституції 1710 р.⁹³ Вельми промовистим у цьому сенсі був випадок із призначенням у 1739 р. на новгород-сіверського сотника колишнього городового отамана І.Судієнка. Як стверджував яготинський сотник П.Кучинський у поданому до Петербурга в листопаді 1742 р. доносі на А.Безбородька, коли в Новгороді-Сіверському звільнився уряд сотника за заповнення вакансії взявся фаворит російської імператриці Анни Іоанівни герцог Е.Бірон, котрий рекомендував Правлінню гетьманського уряду призначити сотником значкового товариша О.Пілатовича (за останнього «суплікував» фельдмаршал граф П.Лассі). Щоправда у цьому випадку за нез'ясованих дослідниками обставин

⁸⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1788. – Л.110–144; Сборник Императорского русского исторического общества. – Вып.94: Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета / Изд. под ред. Н.Ф.Дубровина. – С.24.

⁹⁰ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1788. – Л.144.

⁹¹ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.116.

⁹² Див.: ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.122. – Арк.4; Модзалевский В. Полтавская интрига 1714 г.// Киевская старина. – 1905. – Т.91. – №11/12. – Отд.1. – С.173–185.

⁹³ Ширше див.: Горобець В. Полковник Війська Запорозького... – С.88–125.

сотницький уряд усе ж перейшов не до креатури російського воєначальника, а до І.Судієнка, котрий, за твердженням П.Кучинського, «стараючись на сотничество новгородское, тратил 1400 рублей, да хутро соболе в колко сот рублей, да особливо жена его Судьенкова дала Безбородку четыре кuffy горелки»⁹⁴. Зауважимо, що за кілька років по тому І.Судієнко мало не втратив такий дорогий для нього (у буквальному розумінні) уряд: імператриця Єлизавета Петрівна прислала тогочасному правителеві Гетьманщини генерал-лейтенантові І.Бібікову іменний указ із таким повідомленням:

«Пожаловали мы певчаго Фому Петрова, за его при дворе нашей вселюбезнейшей государини матери императрицы Екатерины Алексеевны и при нас довговременныя службы, в Стародубский полк в сотники Новгородка Северскаго, а бывшаго по нене в той сотне сотника [...] перевести в другое место»⁹⁵.

Утім з якоїсь причини призначення півчого сотником так і не відбулося, тож І.Судієнко й надалі залишався на своєму уряді.

Генеральний писар А.Безбородько (з 20 лютого 1741 по 5 листопада 1742 рр.)⁹⁶ спробував було перебрати управління кадровою політикою в Гетьманщині до своїх рук. Як свідчив у поданому до Петербурга в листопаді 1742 р. доносі яготинський сотник П.Кучинський, А.Безбородько не лише на власний розсуд призначав сотників, стягуючи при цьому з них плату в розмірі від 70 до 100 руб., а й запровадив так зване «вакансове» сотництво та навіть полковництво⁹⁷. Самоуправство А.Безбородька коштувало йому уряду генерального старшини (повернувся на нього вже в лютому 1750 р.)⁹⁸, деякі його протези (ті самі сумнозвісні «накупні», за лексикою творців Конституції 1710 р.) здобуті в такий спосіб посади також втратили, а ось сам інститут «вакансового» старшинства продовжував існувати, принаймні на сотенному рівні. Наприклад, під 1746–1748 рр. у Менській сотні Чернігівського полку значився «на вакансі» один із представників місцевої сотницької династії Я.Сахновський⁹⁹. І навіть згодом, у 1751 р., іменний список генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, полкових старшин, військових сотників і значкових товаришів¹⁰⁰ містив чималу кількість згадок про старшин, «на вакансі состоящих», переважно сотників (Полтавський, Чернігівський, Гадяцький, Прилуцький, Миргородський полки), а також полкових суддів і полкових писарів. Старшини, котрі очікували своєї черги на призначення на

⁹⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С.207.

⁹⁵ Там же. – С.208.

⁹⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1 (А–Д). – С.42; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Р.666.

⁹⁷ Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.: Безбородки // Русский архив. – 1875. – №3. – С.383.

⁹⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1 (А–Д). – С.42; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Р.666.

⁹⁹ Казіміров Д.В. Менська сотня Чернігівського полку (друга половина XVII–XVIII ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2012. – С.140.

¹⁰⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – 57325–57343. – Арк.1–106.

сотницькі уряди, являли собою або відставних сотників (таких було найбільше у цій групі), або військових канцеляристів, або військових чи значкових товаришів¹⁰¹. Претендентами на уряд полкового сотника виступали сотники, військові канцеляристи. Останні також стояли у черзі й на призначення полковими писарями¹⁰².

Ситуація зазнала певних змін у перші роки гетьманства К.Розумовського, котрий, як стверджував свого часу російський історик права І.Розенфельд, «не стільки з усвідомлення всього значення гетьманського звання, скільки з набутих ним звичок широкого вельможного барства»¹⁰³ прагнув піднести авторитет своєї влади й активно протестував проти втручання петербурзьких урядовців до його справ. Проте вже 1754 р. з'явилося розпорядження, а наступного року – монарший указ, що зобов'язували гетьмана представляти у столицю на затвердження кандидатів не лише на генеральні, а й на полкові посади. Одночасно продовжувалася практика безпосереднього призначення на уряди указами з Петербурга¹⁰⁴, що однак не завадило гетьманові в 1755 р. пернач гадяцького полковника надати своєму братові Василеві, як і двома роками раніше призначити на полковництво в Ніжин іншого свого брата – Петра¹⁰⁵.

Процедура обрання на полковий уряд, починаючи вже з «Нових статей» 1659 р., передбачала обов'язкове приведення новообраних старшин до присяги цареві («А кого новыхъ полковниковъ обируть, и техъ новообранныхъ полковниковъ на верное подданство и вечную службу привести къ вере»)¹⁰⁶. Причому санкції до тих старшин, котрі посміли б не виконати цей припис, як видно вже з інших, прикінцевих положень документа, були надзвичайно жорсткими («Будет кто великому государю, его царскому величеству, по святой непорочной евангельской за поведи [...] веры не учинить [...] техъ людей по войсковому праву казнить смертию»)¹⁰⁷.

Із пізніших свідчень джерел можна зробити висновок, що на практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у видачі відповідного гетьманського універсалу. Зокрема по обранні/призначенні у квітні 1678 р. на прилуцьке полковництво Ф.Мовчана гетьман І.Самойлович, підтверджуючи законність процедури, «оразъ нашъ уневерсал ему, поименному полковникови прилуцкому, подавши, мети хотимъ и приказуемъ, абы оному все старшее и меньшее полку Прилуцкого товариство, належное пошанованье и во всемъ поволное послушенство отдавали»¹⁰⁸.

¹⁰¹ Там само. – Арк.112.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко-юридический очерк. – Петроград, 1915. – С.56.

¹⁰⁴ *Горобець В.М., Струкевич О.К.* Українсько-російські політичні відносини XVII–XVIII ст. // *Український історичний журнал.* – 1997. – №1. – С.7–53.

¹⁰⁵ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т.2.– С.3; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.4 (П–С). – К., 1914. – С.231; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Р. 360, 136.

¹⁰⁶ Універсали українських гетьманів... – С.119.

¹⁰⁷ Там само. – С.122.

¹⁰⁸ Там само.

Про слова обіцянки, звернутої до царської влади, згадується і при опису процедури обрання І.Лисенка на переяславського полковника в 1690 р. Тоді новообраний старшина, після вручення йому гетьманом полковницьких клейнодів і виголошення настанови регіментаря, «кланявся і служить великим государем, їх царському величеству, обіщався во всякой вірности»¹⁰⁹.

Монарший указ від 1715 р. «Про вибір полкової старшини...» класифікував складання новопоставленим присяги вірності верховному правителю як обов'язковий атрибут обрання на старшинство. Причому в імператорській грамоті на присягу вказувалося вже як на певну звичаєву норму, до якої лише додавалась обов'язковість присутності царського резидента при гетьманському дворі («определять [...] на тот уряд универсалом, и в верности к нашему царскому величеству приводит тех новоопределенных в полковую старшину и сотники к вере по обычаю, при стольнику Федоре Протасьеву, который живет при тебе, подданном нашем»)¹¹⁰.

Характерно, що норми Конституції 1710 р. також утверджували принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників й іншої старшини на уряд. Щоправда у цьому документі як об'єкт складання присяги, зрозуміло, фігурувала не царська влада, та, що цікаво, навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчизна». Більш промовистого ілюстрування автономістичних устремлінь козацької старшини годі шукати («Повиненъ будете каждый зъ них, при обняту своего уряду, на верность и у отчине на зичливость къ рейментарови своему на захованье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публичне ухваленной, выконати»)¹¹¹.

Узагальнюючи викладений вище матеріал, акцентуємо на таких аспектах. Політична культура козацтва, представлена як у звичаєвих нормах, так і політичних деклараціях еліти, передовсім у Конституції 1710 р., забезпечила належну повагу щодо права вільної елекції полковників у Гетьманщині. Реагуючи на це, російська влада до самого кінця існування української автономії не наважилася піти на ліквідацію цього права. Утім, починаючи вже з осені 1659 р., чинились енергійні спроби налагодити дієвий контроль за процесом обрання на старшинство, внести певні обмеження щодо кандидатур на заміщення вакансій та позбавлення влади, передовсім з огляду на рівень їхньої лояльності до династії Романових. Особливо активними дії російського керівництва у цій сфері стали після поразки виступу гетьмана І.Мазепи 1708–1709 рр., а надто у часи функціонування Малоросійської колегії та реформування устрою Гетьманщини в 1722–1727 рр. Тоді йшлося не лише про ефективний контроль щодо кадрової політики, а про заміщення принципу виборності козацької старшини на призначення вищими імперськими владними

¹⁰⁹ Цит. за: *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. – С.71.

¹¹⁰ *Источники малороссийской истории...* – С.276.

¹¹¹ Там же. – С.249.

інституціями. Закриття Малоросійської колегії як установи, що своїми інкорпораційними зусиллями значно випереджала реальні можливості Російської імперії, супроводжувалося відмовою й від найбільш радикальних нововведень у сфері кадрової політики в Гетьманщині. Утім налаштованість Петербурга на поступову ліквідацію принципів вільної елекції козацьких полковників, заміну їх імперськими чиновниками, збереглася.

In this article researches the influence of Russian powers on the transformation of one of the foundation bases of culture of Cossack military democracy of the middle 17th – first half of 18th centuries. It is talked of the right to free elections of the foreman, in particular the colonels of the Zaporozhian Army. Author determines the legal acts and political interdictions of Russian powers. Through them were implemented the limitations. Also was found how effective were these prohibitions in practice and how it affected to the immanent processes of the development of the Cossack state.

Keywords: Zaporozhian Army, hetman, right to free elections, colonel, Cossack officers, political culture.

